

İRAN'IN SON İKİ YÜZYILLIK TARİHİ

Mohammad-Reza Djalili
Thierry Kellner

Çeviren
Reşat Uzmen

İçindekiler

Giriş 7

I Kaçarlar Yüzyılı 13

İlk Kaçarlar	13
Nasıreddin Şah'ın yarım yüzyılı	22
Kaçarların düşüşü	32
Kaçarların hükûmet tarzı	35

II XX. Yüzyıla Giriş 42

Anayasa Devrimi	42
<i>Petrolün bulunuşu ve petrol sanayiinin gelişmesi</i>	50
İran ve Birinci Dünya Savaşı	51
1919 İngiliz-İran Antlaşması	56

III Rıza Şah ve Modern İran'ın Kuruluşu 60

1921 hükûmet darbesi	60
Pehlevi hanedânının kurulması	62
Sert modernleşme	67

IV Muhammed Rıza Şah'ın Saltanat Dönemi 80

İkinci Dünya Savaşı'ndan Dr. Musaddık'ın düşüşüne kadar	80
<i>Siyasî güçler hakkında birkaç önemli bilgi</i>	92
İktidarın sağlamlaşması ve Muhammed Rıza Şah'ın gücünün artması	102
Güçten düşüşe: 1970'li on yıl	108

V İslâm Cumhuriyetinin Kurulması ve Humeyni'li Yıllar 117

İslâm Cumhuriyeti'nin kurulması	117
<i>Humeyni'li yıllarda terör</i>	121
Amerikan Büyükelçiliği'nde rehin alma	123
İran-İrak Savaşı	126
Savaş ve rejimin sağlamlaşması	133
<i>İslâm Cumhuriyeti'nin kurumları</i>	134

VI Humeyni Sonrası 138

Pragmatizmden reformculuğa	138
Muhafazakârların geri dönüşü	154
2009 yazı krizi	162
Sonuç	169
Kronolojik Kilometre Taşları	173
Başvuru Kaynakları	177

Giriş

Birkaç bin yılı devirmiş olan, sayısız kopmalar ve derin değişimlerle belirgin İran tarihi son derece hareketlidir. Sonuçları felâketlerle dolu yabancı işgaller, hâkim hanedânın sık sık değişmesi, komşu ülkelerle silâhlı çatışmalar, aşiretlerin başkaldırması ve bölgesel karışıklıklar bu ülkenin tarihî gelişiminde kilometre taşlarını oluşturmuştur. Bununla birlikte İran, karşılaşılan bütün bu zorluklara rağmen güçlü bir kimliği ve kendine özgü bir şahsiyeti muhafaza etmesini bilmiştir. İran tarihinin son iki yüzyılı da söz konusu çalkantılı gelişim mantığından, zorlukla olsa da üstesinden gelinen ardışık krizlerden kurtulamamıştır. Bu son tarihî dönem ile uzak geçmiş arasındaki en önemli fark, büyük güçleri ve ekonomileriyle olduğu kadar teknolojileri ve bilimsel donanımlarıyla Avrupa'nın (esas olarak Rusya ve İngiltere), daha sonra ABD'nin İran denklemine zorla girmesidir. Yabancı güçlerin varlığı bir yandan geleneksel toplumun temellerini tahrip ederken, öte yandan, İranlı tarihçilerin "İranlıların uyanışı" (*bidârî-yi İraniyân*) adını taktıkları yeni ufukların yolunu açmıştır.

Tarihin her türlü dönemlere ayrılması kaçınılmaz olarak öznel ve tartışma konusudur. İran tarihi de bu kuralın dışında değildir. Bunun sonucu olarak, “çağdaş” olarak nitelenebilecek tarihî bir dönemin sınırlarını çizmede İran tarihi uzmanları arasında bir uzlaşma yoktur. Gene de tarihçilerin çoğu bu ülkenin tarihî gelişiminde XIX. yy.ın önemini kabul etmekte anlaşmaktadırlar. Öte yandan yazarların pek azı, geniş anlamıyla çağdaş dönem ile “çok yakın” tarih veya “şimdiki zamanın” tarihi arasında bir ayırım yapma eğilimindedir. Bazı yazarlar çağdaş tarihin başlangıcı olarak Kaçar hanedânının tahta geçmesini, diğerleri ise belirgin tarihler olarak Rus-İran savaşlarını (1804-1812 ve 1826-1828) esas alırlar. Birkaç yazar ise, bazı çekingen reformlar ve modernleşme teşebbüslerinin olduğu Nasıreddin Şah’ın uzun saltanat dönemini (1848-1896) tercih etmektedirler. Gene bazı tarihçiler 1890’da başlayan ve 1906 anayasa devrimine yol açan toplumsal-siyasal krizlerden başlamayı tercih ederler. Pek çok ihtimal vardır ve hepsinin de belirli bir uygunluğu söz konusudur. Hattâ çağdaş İran tarihini, Kaçar hanedânının kurucusunun küçük kasaba Tahran’ı başkent olarak seçtiği 1786 yılından başlatmak da mümkündür. O zamandan beri bu şehir devletin kalbi olmuş; ülke topraklarının örgütlendiği bir merkez hâline gelmiştir. Öte yandan Tahran, iki yüzyıldan fazladır, ülkenin siyasal ve toplumsal hayatında izler bırakan bütün çalkantıların başlangıcı olduğu kadar bitişini de belirleyen bir odaklanma noktası olmuştur.

Mademki hafızanın tarihlere ihtiyacı vardır, o zaman İran’ın çağdaş siyasî tarihinin başlangıcı olarak XIX. yy.ın başı alınabilir; ama günümüzde bile hâlâ etkili olan, Devlet’in kendine

özgü ayırt edici özelliklerinin ve İran ulusunun köklerini bulabilmek için Safevî dönemine (1501-1736) kadar gitmek gerektiğini de göz ardı etmemek lâzımdır. Kaçar hanedanının kuruluşunu takip eden ilk yılların İran tarihinin çağdaş döneminin şafağı olarak seçilmesi, XIX. yy.ın bu ülkenin ve hatta etrafındaki bütün bölgelerin tarihinde temel bir dönemeç olmasıyla daha da doğruluk kazanmaktadır. Demek her şey, İran ekonomisinin dünya ekonomisi ile giderek bütünleşmesine, Asya'da büyük Avrupalı güçleri karşı karşıya getiren emperyal rekabetlerin bahis konusu hâline gelen ülkenin jeopolitik şartlarının derinlemesine dönüşmesine ve ağır askerî yenilgilere karşılık gelen dönem olan XIX. yy.ın dönümüyle başlamıştı. Öte yandan, dış dünyayla temasların yoğunlaşmasına ve siyasî ve entelektüel seçkinlerin modernliğe doğru yavaş bir uyanışına da şahitlik etmektedir [Behnam, 1996]¹. Bu yüzyıl aynı zamanda reform teşebbüsleri, yeni tür siyasî çatışmalar, din adamları ile lâik seçkinler arasında daha fazla öne çıkan zıtlaşmalar ile de belirgindir. Aynı zamanda fetihçi Avrupalı güçlerin yükselişi karşısında İran devletinin zayıflıklarının da farkına varılmaya başlanıyordu. Pek çok şahsiyet geçmişle köklü bir kopuşu ve yeni bir döneme, *asr-ı cedîd*'e girişi yaşadıklarının şuuruna varmış gibi gözükiyordu. Bu tespit, ülke içinde ve dışında yayınlanan ilk gazetelerde, matbaanın gelişi ve basının gelişmesiyle daha geniş bir kitleye ulaşan seyahat hikâyeleri, hatıralar, denemeler gibi yeni entelektüel malzemelerde görülmektedir. Anlamı ve tarzları hakkında herhangi bir uzlaşma

1 Köşeli parantez içindeki başvurular eser sonundaki bibliyografyaya gönderme yapar.

olmasa da yenilenme ve reformlar sorunsallığı artık kamu-
oyundaki tartışmanın merkezine oturmuştu.

Elinizde tuttuğunuz bu eserin tek amacı okuyucuyu geçip
giden son iki yüzyıl içinde İran'ın siyasî tarihine giriş yaptır-
maktır. Bol unsurlarla dolu bu tarihten bir sentez çıkarmak
için çok sayıda eser ve dergi makalelerinden kaynak bulduk;
kitabın sonundaki seçici bibliyografya bu hususta bir fikir ve-
rir kanaatindeyiz. Daha anlaşılır olması bakımından kapsa-
ma içindeki dönemi (1796-2010) altı bölüme ayırdık; bunlar
sırasıyla Kaçar yüzyılı, XX. yy.a giriş, Rıza Şah ve modern
İran'ın ortaya çıkışı, Muhammed Rıza Şah'ın dönemi, İslâm
cumhuriyetinin kuruluşu ve Humeynî'li yıllar ve nihayet Hu-
meynî sonrasında işlemektedir. Bu çalışma ile hâlen gündem-
de olan, ama çoğunlukla bilinmeyen bu çelişkiler dolu ülke-
yi biraz daha iyi anlayabilmek için okuyucuya mütevazı ama
faydalı başvuru kaynakları sunduğumuzu sanıyoruz.

Divanı'na gönderdi; bu durum İran tarafından bir zafer olarak nitelendirildi.

Bunlar olup biterken, petrol gelirlerinden mahrum kalan ülkenin ekonomik durumu gün geçtikçe kötüye gidiyordu. 1952 ilkbaharında Dünya Bankası, iki taraf arasında bir anlaşmaya varılncaya kadar, alacakların bir kısmını bloke ederek petrol ihracatının yeniden başlamasını garanti etmeyi teklif etti. Ne var ki bu teklif, aslında İran'ı son derece zor bir ekonomik durumdan çıkarabilecek olan bir uzlaşma ile halkın gözünde itibar kaybedeceğini düşünen Musaddık tarafından geri çevrildi. Gene 1952 yılında Millî Cephe genel seçimlerde göreceli bir çoğunluk kazandı. Fakat bu zafer, Ağustos ayında parlâmento başkanı olan Ayetullah Kâşanî'nin başında olduğu ruhban sınıfının desteğine tâbiydi. Yaz boyunca Musaddık Şah ile açık bir şekilde çatışmaya girişti. Bizzat kendisi Savunma Bakanlığını yönetmek istiyor, böylece Şah'ın silâhlı kuvvetler üzerindeki kontrolünü sona erdirmek istiyordu. Şah bu teklifi reddetti. Musaddık istifa etti. Hemen ülkenin her yerinde gösteriler patlak verdi. Tekrar hükûmeti kurma görevi verilen Musaddık Savunma Bakanlığını üstlendi, genelkurmay başkanını atadı, elli kadar subayı ordudan attı, Meclis'ten kendisine tam yetkiler çıkarttı ve Şah ailesinden birçok kişiyi sürgüne gitmeye zorladı. Bu kısa krizin çok ciddi sonuçları olacaktır. Bir yanda, monarşi ilkesine bağlı olan ruhban sınıfı Musaddık'a cephe aldı; öte yanda, yasaklı olmasına rağmen çok faal olan *Tudeh* Musaddık'a yakınlaştı. Komünistler bakımından Musaddık, Şah'ın yeniden gücü ele geçirmesi karşısında bir engel olarak görülüyordu. Millî Cephe

tarafından ise *Tudeh*, ihtiyacı olduğu halkı harekete geçirme yeteneğini kendisine sağlayabilirdi. Öte yandan, komünist hareketin gücünün yükselmesi Amerikalılar tarafından, Tahran hükûmetinin SSCB'nin desteklediği bir parti tarafından devrilmemesi için ona sağlanacak yardımı cesaretlendirecek bir baskı ve vazgeçirme etmeni olarak gözükiyordu. Bu şantaj politikası öngörülen sonuçları vermedi. Olağanüstü yardım talebi 1953 Mayıs'ında Washington'un reddi ile karşılaştı. Eisonhower'ın yeni yönetimi Musaddık hükûmetini, İran'ın komünistlerin eline geçmesini engelleyecek bir mevzi olarak görmüyordu. Tam tersine kısa zamanda, *Tudeh*'e bir zafer kazandıracak yolun açılmasına katkı sağlama riski taşıdığına hükmetmişti.

Ülkenin içinde, Millî Cephe'nin konumu Parlâmento'da giderek bozuluyordu. Musaddık Ayetullah Kâşani'yi istifa ettirmiş, yerine bir yakınını seçtirmişti; kendi politikasına gitgide daha fazla hasım gördüğü bir meclisten kurtulmak istiyordu. Şah'tan Meclis'in feshedilmesini istedi. Şah bu isteği geri çevirdi. Musaddık Meclis'i yeterli çoğunluktan yoksun bırakmak için taraftarlarını istifa ettirdi ve Meclis'in feshedilmesinin referanduma sunulmasını sağladı; 3 ile 10 Ağustos arası yapılan referandumda Meclis'in feshi büyük çoğunlukla kabul edildi.

Bu arada, Eisenhower yönetimi, Musaddık'ın eski içişleri bakanı olup, 1952'de muhalefete geçmiş olan General Fazlullah Zahedi tarafından Musaddık'ın devrilmesini organize etmek üzere "TP-AJAX" olarak isimlendirilen bir plan hazırlıyordu [Gasiowski ve Byrne, 2004]. CIA'in Orta Doğu

sorumlusu Kermit Roosevelt İngilizlerle birlikte darbeyi organize etmekle görevlendirilmişti. 15 Ağustos'ta Şah, Musaddık'ı görevden alan ve yerine Zahedî'yi başbakan olarak atayan bir kararnâme imzaladı. Aynı gün ülkeyi terk ederek önce Bağdat'a sonra Roma'ya gitti. Şah'ın muhafız komutanı General Nasrî kararnâmeyi gece yarısı Musaddık'a tebliğ etti. Buna cevaben Musaddık, belgeyi kendisinin hazırladığını öne sürerek Generali tutuklattı. Ancak gazeteler ertesi sabah kararnâme metnini yayınladılar. Subaylar yeni hükûmete bağlılıklarını ilân ettiler ve Tahran'da günlerce çatışmalar yaşandı. 17 Ağustos'ta Tudeh taraftarları Şah'a karşı protesto gösterileri başlattılar. 19'unda Zahedî taraftarları, ruhban sınıfına ve Kâşani'ye yakın olan gruplarla birlikte karşı gösteriler yaptılar. Dr. Musaddık'ın evi tahrip edildi. Musaddık kaçtı ama ertesi gün teslim oldu. 19 Ağustos (28 *Mordad*) darbesinden birkaç gün sonra Şah Tahran'a döndü. XIX. yy.dan beri ülkelerinin siyasetindeki gelişmeleri yabancı müdahaleleri ışığında yorumlama alışkanlığı edinmiş olan İranlılar, bu olayın, Şah taraftarlarıyla ruhban sınıfının çatışmaları, *Tudeh* tarafından oynanan rol ve özellikle her türlü uzlaşma biçimine karşı olan hasmane tutumundan dolayı krize bir çare bulamayan Musaddık hükûmetinin iktidarsızlığı gibi, –üstelik çok temel olan– iç boyutlarını göz ardı ederek, 19 Ağustos 1953 hükûmet darbesini CIA ve İngiliz gizli servislerinin marifeti olarak hafızalarına yerleştireceklerdir [Bayandor, 2010]. Her ne olmuşsa “Musaddık efsanesi” doğmuş oldu. Bu efsane Pehlevi monarşisinin geleceği üzerinde bütün ağırlığını hissettirecektir.